

УДК 615.851:159.964

ГРИДКОВЕЦЬ Л. М., к.психол. н.
м. Київ

СОПРИЧАСНА ХРИСТІЯНСЬКА ТЕРАПІЯ ЯК СПОСІБ ДОСЛІДЖЕННЯ РОДОВОЇ ДЕТЕРМІНАНТИ ОСОБИСТІСНИХ КРИЗ ЛЮДИНИ

У статті проаналізовані різні наукові та практичні напрямки і підходи до вивчення впливу родини та роду на життєвий шлях особистості. Подана коротка історія розвитку християнської сопричасної психотерапії. Визначено базові теоретичні принципи терапевтичного підходу зазначеного напрямку. Проаналізовано взаємовплив кризових станів особистості та її системи родових-родинних-сімейних відносин.

Ключові слова: рід, родина, сім'я, сопричасна християнська психотерапія, сенситивність, система, структура, взаємовплив, криза.

В статье проанализированы различные научные и практические направления и подходы к изучению влияния семьи и рода на жизненный путь личности. Представлена краткая история развития христианской сопричастной психотерапии. Определены базовые теоретические принципы терапевтического подхода указанного направления. Проанализировано взаимовлияние кризисных состояний личности и системы родовых-родственных-семейных отношений.

Ключевые слова: род, семья, сопричастная христианская психотерапия, сенситивность, система, структура, взаимовлияние, кризис.

The article analyzed the various scientific and practical directions and approaches to study the influence of family and family life for the individual. There is brief history of Christian co-communional psychotherapy. There is the basic theoretical principles of this therapeutic approach direction. Analyzed the interplay of crisis states of personality and its system of tribal-family and family relations.

Keywords: genus, family, Christian co-Communion psychotherapy, sensytyvnist, system, structure, mutual, crisis.

Постановка проблеми. Криза є природною активізацією структурою людського буття. Протягом життя кожна людина проходить ряд об'єктивно незалежних від її бажання, світогляду чи поглядів кризових

періодів, зокрема: вікові кризи, родинні кризи, екзистенційні кризи, а також кризи пов'язані із непередбачуваними кризовими явищами, на кшталт: хвороби, втрати тощо. Проте на здатність долати кризи впливає не тільки особистісний вибір люди, але і повнота усвідомлення нею даного вибору, що нерідко має свої витoki у несвідомому. Оскільки, людина – істота соціальна, то первинною спільнотою для її соціалізації, активізації, розвитку виступає родина і саме родина вагомо впливає на проявлення та формування того ж таки несвідомого.

Родинний фактор виступає в якості одного з базових складників розвитку особистості. Навіть в умовах виховання дитини у дитячому будинку в неї зберігається прагнення власної сім'ї, де були б присутніми тато й мама. Попри домінанту зовнішньої сімейної умовленості, потужний вплив на формування особистості має фактор родового та колективного несвідомого, що передається у якості неусвідомлених конструктів поведінки, які сформувалися під впливом як певних історичних та релігійних умов розвитку нації, так і кожного окремого роду та сім'ї в цьому ж таки соціокультурному середовищі.

У родині кожна особа представлена в різних психосоціальних статусах, зокрема як соціальна особа, представник своєї статі, індивідуальність, особистість, носій етносу, носій духовності тощо.

Психологи, педагоги, медики, філософи, богослови досліджували різні аспекти сімейно-родинного простору людського буття, серед яких відмітимо роботи з культури сімейних стосунків – Л.А.Богданович, Т.В.Буленко, В.А.Семиченко, С.В.Ковальов, В.П.Кравець, І.О.Ковальова, І.Б.Омелаєнко, Б.Г.Херсонський, О.Д.Шинкаренко та ін., психо-сексуальної культури у всіх сферах взаємодії "особистість-батьки", "особистість-партнер", "особистість-нащадки", що знайшли відображення у роботах А.Я.Бердичевської, М.Грабовського, Л.М.Гридковець, І.С.Кона, О.В.Сечейко, Г.Ф.Келлі, В.Г.Каган, Л.І.Мороз та ін. Питання гендерної взаємодії в родині піднімалися в працях Т.В.Говорун, Л.Безпальчої, С.П.Юдіної та ін.; родове та колективне несвідоме досліджували П.П.Горностай, О.А.Донченко, О.Вознесенська, Ю.Логунів, К.Г.Юнг, Б.Хеллінгер та ін.; сімейні системи – Є.А.Аркіна, Ю.Є.Альошина, Д.В.Віннікота, О.А.Карабанової, Є.Г.Сіляева та ін., етнічні моделі розвитку особистості та соціальної спільноти, зокрема родини, знайшли відображення у роботах В.К.Борисенко, О.Воропай, Т.Кікінеджи, М.І.Савіна, М.М.Слюсаревського та ін., релігійні парадигми родинних комунікацій відображені у працях Х.Б.Данна, Л.В.Дзюбо, Н.Лоського, В.Пултавської, С.Щедровицького, Ф.Яннаріса та ін.

Проте тема дослідження впливу родинних детермінацій на особистісні кризи людини вивчена не достатньо і більше існує у форматі окремих експериментів та локальних досліджень. Прогаляни в даній галузі не дозволяють використати конструктивний потенціал

родинних детермінацій у вирішенні як особистісних кризових проблем людини, так і проблем, пов'язаних з її соціалізацією в онтогенезі.

Останнє спонукає до розгортання нових теоретико-експериментальних досліджень впливу родинної детермінанти на рівень, форму та прояв активності особистості в кризові періоди, тобто при переживанні кризових явищ, та розробку нових психологічних методів дослідження родинних систем, виявлення закономірностей їхнього впливу на кризові стани особистості та віднаходження механізмів ефективної допомоги особистості в складних обставинах життя.

Мета статті: презентувати базові засади християнської сопричасної психотерапії; окреслити її місце в структурі психологічної допомоги особистості в кризових станах.

Проблема родинної детермінації не знайшла у наш час необхідної наукової уваги. Дана ситуація є результатом складності проведення подібного дослідження й відсутності необхідної теорії, методології та належного дослідницького інструментарію.

З одного боку, дана проблематика була актуальною від початку свідомого існування людства. Підтвердження цього факту ми знаходимо у найрізноманітніших релігійних культурах (від первинних племенних до християнства): у ритуалах ушанування предків, "задобрювання" духів померлих, реінкарнаційних поглядах, спиритичних контактах, молитовних ритуалах тощо. Проте дане питання у культурах розглядалося лише в контексті віри, що не потребує експериментального доведення. То ж накопичений матеріал релігійного змісту, хоча і є вагомою складовою екзистенційного та трансцендентного досвіду людства, однак не може претендувати на системність, структурність та доказовість.

Серед психологічних концепцій, що розглядаються сучасною психологією, проблему сімейної, родинної та родової пам'яті в різних ракурсах досліджували представники трансперсональної психології, зокрема С.Гроф, К.Уїлбер, Ч.Тарт, А.Мінделл, С.Криппнер та ін. Проте подібні дослідження зазвичай робилися лише при зміненому стані свідомості особистості, що не забезпечує чистоту експерименту і може відображувати лише хворобливі уявлення психіки людини про певні життєві феномени.

Психодраматичну роботу із сімейними історіями провадять такі науковці як О.Вознесенська, П.П.Горностай, М.Карп, Д.Морено, О.Московцева-Бойко, П.Холмс та ін. Проте використані в них методики дозволяють відтворити суб'єктивне переживання учасника на замісних позиціях та відображають його особистісне розуміння даної проблеми. При цьому ефект для замовника має психотерапевтичний характер за рахунок дії принципу "виходу за власну систему".

Особливої уваги заслуговує метод системних сімейних розстановок за Б.Хеллінгером. Серед української когорти його послідовників можемо відзначи-

ти О.В.Зелінського, В.Н.Інжира, І.А.Іщенко, А.Левицева, М.А.Матвієнко, М.В.Веремеєнко, І.Казеєва та ін. Метод системних розстановок дозволяє реконструювати систему родової взаємодії особистості, проте опосередкованість його через інших осіб в ряді випадків призводить до відчуження заявника проблеми від процесів, що відбуваються. Крім того, даний метод може сприяти формуванню інфантильного ставлення особистості до життя, коли як саму родову подію, так і відповідальність за життєві вибори клієнт перекладає на терапевта, який у його розумінні набуває статусу “чарівника” і замість клієнта вирішує його питання.

Проблема колективної пам’яті знайшла відображення у працях О.Іванової, а генетичної – в роботах А.А.Шутценбергера.

Особливо заслуговують на увагу дослідження у галузі системної сімейної психотерапії роботи, виконані за допомогою методу генограми (розробник Мюррей Боуен), що розглядається в клінічній практиці як метод конструювання сімейних відносин – основної причини психологічних порушень у особистості й дозволяють членам сім’ї краще зрозуміти одне одного. Проте даний метод вийшов за межі клінічної практики. На даний момент метод переважно застосовується у графічному варіанті, що дозволяє відобразити взаємовідносини кількох поколінь (найчастіше 3-4) і показати моделі та сценарії внутрішньосімейних комунікацій, які передаються від старших родових систем молодшим. Попри те, що метод генограми має багато послідовників, і деякі з них є авторами наукових робіт в даній галузі (В.Гурієвська, О.Остапенко, В.Москаленко, С.А.Проценкота ін.), експериментальні дослідження з валідизації методики генограм так і не були проведені.

На нашу думку, тема впливу родинної детермінації на психічний, психологічний та соціальний розвиток особистості взагалі, та в період кризи, зокрема, потребує детального аналізу, причому постає питання дослідження не просто базових життєвих сценаріїв, що передаються від покоління до покоління, а також механізмів активізації деструктивних сценаріїв особистості, що формують передумови для розвитку не тільки дисфункціональних форм її взаємодії у макрота мікро- соціумі, а призводять до виникнення соматичних розладів.

Проте дана тема набуває актуальності не тільки в контексті констатації детермінації кризового розвитку особистості, але й пошуку механізмів конструювання родинно-родової пам’яті для забезпечення повноти особистісної свободи та відповідальності особистості за себе як дитину свого народу, свого роду, своєї сім’ї, так і за себе як творця власного життя та життя своїх нащадків.

Як показує практика психологічної допомоги особам, що переживають кризові стани, одним з ефективних методів сьогодення є сопричасна християнська

психотерапія. Сопричасна християнська психотерапія є досить молодим напрямом психологічної допомоги. Вона виникла в середині дев’яностих років як результат психотерапевтичних експериментів та узагальненого семирічного досвіду християнської психотерапії. Теперішнього інструментального вигляду метод набув наприкінці дев’яностих років, і розглядався як метод індивідуальної допомоги особам із гомосексуальними розладами. Його результативність у подоланні даного виду розладів виявилася надзвичайно великою (наближеною до 100%). Лише на початку нового століття ми почали застосовувати сопричасну терапію і в груповій роботі, зокрема: з особами, що виходять з деструктивних культових організацій, цільовими групами на подолання суїцидальних дефініцій, психосоматичних розладів, родинних негараздів тощо.

Даний метод базується на кількох постулатах:

1. Ми є со-причасними всім проявам власного життя.
2. Ми со-причасні своєму роду.
3. Ми є со-причасними своєму народу.

Слово “со-причастя” походить від “причастя” – спільне споживання з однієї чаші. Базова парадигма, яка лежить в основі со-причасної психотерапії, обумовлена християнськими засадами розуміння як людини, так і буття в цілому.

Відповідно до християнського розуміння, людина є образом та подобою Бога. І саме образ Творця забезпечує індивідуальність особистості як таку. Відповідно до Східної традиції розуміння Бога, як трійці особистісних іпостасей, що зливаються у божественному танці любові і є со-причасними одне одному, і із повноти любові запрошують кожну людську особистість до со-причасності, Творець наділяє кожну особистість со-причасною структурою соціалізації. Так, за переконаннями Боффа со-причасність існує лише між особистостями, оскільки лише особистості із внутрі відкриті на інших, існують з іншими і одна для одної [1].

При цьому, під особистістю в контексті християнської парадигми ми розуміємо єдність, що існує в собі і для себе, а також володіє здатністю в наслідок цього спрямовувати рефлексію самопізнання на свої власні багатовимірні зміни. “Людська особистість можлива лише у множинному числі; вона може існувати лише у визнанні іншими, і вона реалізує себе тільки у спільноті любові. Особистості, таким чином, існують, тільки віддаючи одне одному і отримуючи одне від одного. . . Особистість існує тільки у стосунках; конкретна особистість існує тільки як міжособистісність, суб’єктивність, тільки як інтерсуб’єктивність. Людська особистість існує лише у відношення Я-Ти-Ми” [2].

Аналіз теоретичних досліджень і практичних результатів показав, що існує кілька форм соціалізації особистості: родова, родинна, сімейна, соціумна. Родова форма соціалізації представлена в якості особистісного потенціалу людини до взаємодії із собою та зовнішнім світом і передається у вигляді неусвідомлених

сценарії родової пам'яті. Родинна форма соціалізації містить складні структури родової соціалізації, неусвідомлений компонент со-причасності родинній системі і сугестивний фактор родинної взаємодії. Сімейна модель соціалізації об'єднує структуру попередніх складників, посилюючи чи послаблюючи їхню дію, а також формує власні нові концептуальні парадигми взаємодії особистості із собою та зовнішнім середовищем. Соціумна соціалізація існує як продукт родової, родинної та сімейної соціалізації в переломленні особистісного вибору особистості та її здатності брати на себе відповідальність за ці вибори.

До базових моделей со-причасності належить розуміння первинної цілісності, тобто системи особистісної взаємодії, що передбачає любов між чоловіком та жінкою, вдячність одне одному за те, що просто є; любов, безумовне прийняття дітей; любов і вдячність дітей до своїх батьків. То ж при ушкодженні будь-якого із зазначених компонентів відбувається викривлення цілісної системи особистісного буття людини.

Традиція у християнстві предстала Псевдо-Діонісієм Аргіопагітом, Рішаром Сен-Вікторським, Бонавентурою та іншими, розуміє досконалість як благо, що все наповнює собою, а не замикається в собі, благо є розповсюджувачем себе.

При цьому чітко постає розуміння людини як образу цього блага. Людина не може замикатися в собі, а повинна наповнювати собою світ, і розповсюджувати себе у цьому світі. Але для особистості постає важливість суб'єктивного образу блага. Коли особистість відірвана від першоджерела блага, вона втрачає внутрішню подібність цьому благу, бо образ як потенція закладена у особистості про сутність блага не залежно від знання і віри у Бога, ця сутність є об'єктивною реальністю. Проте подоба передбачає обов'язкову суб'єктивність і саме ця суб'єктивність дає особистісній образи людині про благо. Відповідно до цих суб'єктивних образів особа розповсюджує у світ ту модель, яка відбиває її власне "предстояння" на осі благодаті, де максимальна конструктивність спрямована на уподібнення Божественної благодаті, а деструктивність задається вектором віддалення від Божественного уподібнення.

Власне "предстояння" не виникає в якості спонтанного осяяння. Воно преломлюється через призму родової, родинної та сімейної соціалізації і вибудовується в особистісну структуру взаємодії із Творцем та соціумом.

То ж християнська сопричасна терапія дозволяє за первинними викривлення системи особистості, крок за кроком, аналізуючи зміни в почуттєво-емоційних та поведінкових проявах, віднаходити джерело порушення на осі "благодаті" і завершувати в контексті особистісного неусвідомленого незавершені емоції (найтипівішими серед яких є: непростення, образа, біль, страх тощо), що є джерелом деструктивної внутрішньої чи зовнішньої дії.

Попри те, що со-причасна психотерапія увібрала в себе цілу низку сегментів наявних психотерапевтичних шкіл, зокрема: гештальтерапію, психодраму, екзистенційну психотерапію, когнітивну та поведінкову психотерапію, системні сімейні розстановки тощо, базовими для неї є робота з різними проявами неусвідомленого людини: особистісне неусвідомлене, родове неусвідомлене, колективне неусвідомлене. Особливість роботи полягає в тому, що група в цілому працює на заявника проблеми, але при цьому – кожен учасник піднімає власну історію і доопрацьовує особистісні сегменти.

На відміну від будь-якого психотерапевтичного напрямку, запит клієнта не є базовим складником психотерапевтичного процесу со-причасної психотерапії, запит є лише приводом початку клієнтської роботи. Мета терапії – не вирішення ситуативних проблем клієнта (хоча це і забезпечується самім процесом), а його психологічний, духовний розвиток на шляху до святості, де під святістю розуміємо "найвищий прояв "предстояння" перед Творцем", що досягається лише у підсумку життя.

Со-причасна психотерапія не прив'язує клієнта до терапевтичного процесу чи психотерапевта, а лише забезпечує його духовно-психологічним резервом і відкриває власні можливості клієнта на шляху до досконалості. Вибір у подальшій реалізації власного потенціалу клієнт робить самостійно без будь-якої професійної сугестії.

Християнська сопричасна психотерапія успішно зарекомендувала себе в якості потужного механізму психологічної допомоги в кризових станах особистості, зокрема: в періоди переживання вікових, родинних, екзистенційних криз, екстремальних ситуацій (хвороби, втрати, травмуючі ситуації – зґвалтування, насильство тощо).

В узагальненому вигляді, сопричасну християнську психотерапію можна представити у вигляді таблиці 1.

У процесі терапії у всіх учасників групи відбувається розвиток сенситивності. Де під сенситивністю (лат. *sensus* – відчуття, відчуження) ми розуміємо характеристику органів відчуттів, що виявляється у їх здатності тонко та чітко сприймати, розпізнавати, відрізнити та вибірково реагувати на слабкі, ледь відмінні стимули. В даному випадку мова йде як про традиційні п'ять форм відчуттів (відповідно органи, що відповідають за них), так і відчуття простору та часу, температури та коливань, вібрацій тощо.

Принцип розвитку сенситивності був представлений ще у досліджах А.Н.Леонт'єва. Відповідно до умов експерименту, досліджуваний розміщав палець правої руки на електричний ключ, через який він міг отримувати досить значний вплив електричного струму. Перед кожним ударом струму поверхня долоні "загорялася" зеленим світлом на 45 с. Коли світло вимикалося надходив удар струму. Досліджуваному казали, що перед ударом струму до долоні буде застосовуватися ледь помітну воздю і якщо він навчиться

розпізнавати її, то буде знімати руку ще до початку електричного удару. Проте, досліджуваного попереджали, що за кожне хибне зняття руки в наступному експерименті він буде покараний додатковим пропусканням струму. Тобто, особі ставили умови: для того, щоб уникнути больових відчуттів, їй необхідно навчитися відчувати ледь-помітні коливання від світла. Всі досліджувані навчилися знімати руку до початку дії струму за рахунок відслідковування ледь помітних, недиференційованих відчуттів в зоні долоні.

Розвиток сенситивності сприяє розвитку рефлексії особистості, розвиток рефлексії стимулює сенситивність, яка в свою чергу на новому витку активізує більш глибокі і результативні психотерапевтичні процеси у кожного учасника групи.

Результати аналізу психотерапевтичної роботи в галузі сопричасної християнської психотерапії показали, що всі системи особистості знаходять в чіткій ієрархії. Молодші системи “підпорядковуються” старшим (рис. 1). І попри те, що життя людини багато в чому залежить від її особистісних виборів і власної відповідальності за своє життя, деформації глибинних систем нерідко створюють простір “обмеженого сприймання”, що призводить до помилковості первинної гіпотези в особистості на основі якої ця ж таки особистість приймає “вільне” рішення. Але неконструктивне первинне припущення призводить до деструкції у всьому механізмі життєвого простору.

На мал. 1 ми бачимо, що більш глибинною є система базової взаємодії із Творцем. Саме ця система продукує образ Любові, Мудрості, Милосердя. Тобто, ця система по великому рахунку забезпечується християнським розумінням людини, як образу Творця. Це те, що відкрив у своїх дослідженнях К.Роджерс, коли говорив, що кожна людина в глибині свого єства є доброю [10].

Таблиця 1.

Групова Сопричасна християнська психотерапія в межах однієї сесії

Процедура терапії	Дослідницький етап терапії	Завершальний етап терапії	Перебування з резервом
<p>Актуалізація потреби, зменшення перетородки між свідомим і несвідомим, як у клієнта, так і учасників групи</p> <p>Клієнт входить в ситуацію «зустрічі з власними переживаннями» і через проєкцію диференціює їх з особистісними суб'єктивними конструктами +</p> <p>Ефект в групі: цензура і система психологічного захисту приглушені («відбувається не зі мною»), бо не я є «замовником». Є можливість відчутти і осмислити проблему разом із справжнім замовником, знаходячи при цьому власному образі та резерві.</p>	<p>Відповідь на питання: що є дійсною проблемою і як її вирішити</p> <ul style="list-style-type: none"> • Аналіз первинних викривлень особистості, змін в поведінково-емоційних та поведінкових проявах. • Віднайдена джерела порушення предстояння на осі благодаті перед Богом 	<p>Віднаходження резерву</p> <p>Завершення в контексті особистісного несвідомого незавершених емоцій (непрощення, обрая, болу, страху, провини), які є джерелом деструктивної внутрішньої і зовнішньої дії.</p> <p>Подолання умовного рефлексу на сценарність відреагування на подразнення (В природних умовах досяє 8-12 разів не підкріпити якусь емоцію (наприклад, образу на батьків) – і виникає новий зв'язок, нові відносини. А в активованих учасників цей процес відбувається багато разів протягом терапевтичної сесії).</p> <p>Знаходження резерву: Дослідження системи через призму Божого шляху та поклонання, Молитва, Перепрошення, Покаяння, Со-причасне покаяння, Прощення...</p>	<p>Психологічний, духовий розвиток учасників на шляху до святості</p> <p>+ як побічний продукт – вирішення ситуативних проблем клієнта</p>
<p>Початок групового процесу: Запит клієнта (замовника),</p>	<p>Відповідь на питання: що є дійсною проблемою і як її вирішити</p>	<p>Завершення в контексті особистісного несвідомого незавершених емоцій (непрощення, обрая, болу, страху, провини), які є джерелом деструктивної внутрішньої і зовнішньої дії.</p>	<p>Психологічний, духовий розвиток учасників на шляху до святості</p>
<p>Актуалізація потреби, зменшення перетородки між свідомим і несвідомим, як у клієнта, так і учасників групи</p> <p>Відгук у активованих учасників (тих, хто має подібну проблему) на їх власні системні деформації, які резонують з системою замовника.</p> <p>Виникнення у цих учасників ледь помітного емоційного відчуття – ефекту сопричасності системи замовника.</p> <p>При цьому активізовані учасники залишаються сопричасні також своєму власному особистісному колективному, родовому несвідомому.</p> <p>Відбувається опрацювання особистісних сегментів учасників групи</p>	<p>Відповідь на питання: що є дійсною проблемою і як її вирішити</p>	<p>Віднаходження резерву</p>	<p>Психологічний, духовий розвиток учасників на шляху до святості</p>

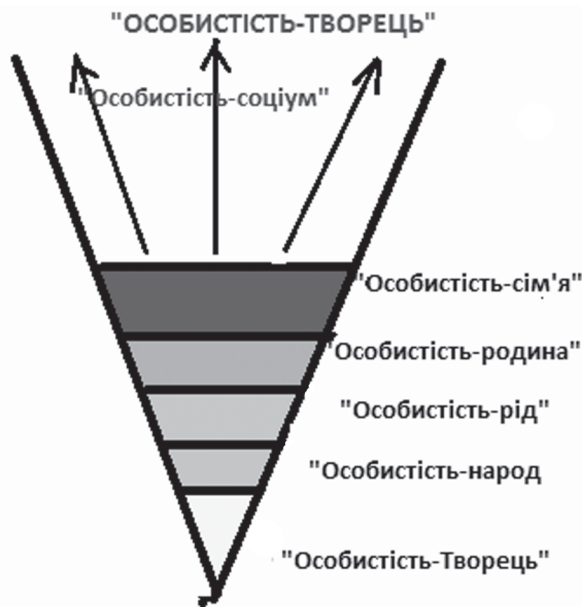

Рис.1. Приорецептивна система структур особистісних взаємодій

Другий порядок системної взаємодії утворює сопричасність особистості до народу (чи народів), дитиною якою вона є, яка виявляється через фактор колективного несвідомого.

Третій глибинний порядок припадає на родові взаємодії, що представлені у несвідомому особистості в якості конкретних фрагментів життєтворчих сценаріїв роду.

Родинна взаємодія проявляється у житті особисті як у контексті передачі несвідомих сценаріїв, так і в якості сугестуючого образу родинного буття, як образу соціальної взаємодії особистості в цілому.

Сімейна система є свого роду базовим тренувальним майданчиком для підготовки до соціального та суспільного життя людини. В ній не тільки особистість проходить навчання формам взаємодії, але й відточує до автоматизму всі сегментарні складові сценарного комплексу особистісного буття.

Структура взаємодії системи сімейно-родової комунікації стає основою для соціалізації особистості, в межах якої і проявляється її особистісний вибір та воля. При гармонізації процесів особистісного буття, не

залежно від наявності в сімейній системі релігійного фактору, особистість через переживання екзистенційних потреб та шляхом їх задоволення приходить вже до усвідомленого образу "взаємодії із Творцем". По суті відбувається те, про що написано у апостола Павла: "Спочатку душевне, а потім лише духовне" [4].

Дослідження показало, що особистісні кризи можуть бути як результатом неусвідомленого впливу деформаційних елементів сегментів глибинної структури, так і провокатором активізації витіснених "спокійних" до цього сегментарних складових цих же глибинних структур, створюючи при цьому новий виток кризових переживань і деформацій.

Сопричасна християнська психотерапія якраз і працює з усіма активізованими сегментами структурної взаємодії на всіх її рівнях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Boff, Leonardo. Trinity and Society.- Maryknoll, N.Y.: Orbis Books, 1988.
2. Аксенов-Меерсон М. Созерцание Троицы Святой...: Парадигма Любви в русской философии троичности. – К.: "Дух и литера", 2007. – 320 с.
3. Бердяев Н. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого/ О назначении человека. – М.: "Республика", 1993. – 422 с.
4. Біблія: книги священного писання старого та нового заповіту.І К.: Видання Київської патріархії УПЦКП, 2004.
5. Братченко С., Миронова М. Личностный рост и его критерии.// Психологические проблемы и саморегуляция личности. – СПб., 1997. – С.38-46.
6. Кон И.С. Открытие Я.с М.: Издательство политической литературы, 1978.s 363с.
7. Маслоу А. Дальние достижения человеческой природы. – М.: Академическа книга, 2003. – 348с.
8. Миславський Ю.А. Саморегуляция и активность личности в юношеском возрасте. М.: Педагогика, 1991. – 152 с.
9. Пеньков Е. М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методики и теории. – М.: Мысль, 1972. – 108 с.
10. Роджерс К. О становлении личности: Психотерапия глазами психотерапевта // перевод М.М.Исениной. – К.: PSYLIB, 2004. -<http://psylib.org.ua/books/roger01/index.htm>
- 8.Мэй Р. Новый взгляд на свободу и ответственность// Перевод А.Лызлова под ред. Д.Леонтьева. Экзистенциальная традиция. 2005. №2, с.52-65 К.: PSYLIB, 2005 http://www.psylib.ukrweb.net/books/_meyro05.htm